

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVII (2019).
Книжка / Issue 2

МИЗЕС И ХАЙЕК В МК „КРЕМИКОВЦИ“

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ

MISES AND HAYEK IN “KREMIKOVTZI” MC

Pencho D. PENCHEV

Abstract: *The author makes an attempt to investigate functioning of the largest metallurgical plant in Bulgaria – “Kremikovtzi” MC – through the prism of Misesian and Hayekian arguments concerning the economic organization of the socialist society. The main conclusion is that the arguments with a high degree of abstraction – especially those of Mises - remain invisible at the level of a particular enterprise. The views of Hayek, however, those of the classical political economists, and of Simeon Demostenov find their confirmation in the everyday life of the metallurgical combine even before its official opening in 1963 and until the last day of the Bulgarian socialist regime in 1989. To some extent “Kremikovtzi” is representative for the economic reality in Bulgaria during the era of socialism and is indicative of the results and shortcomings of the state-implemented industrialization of the country. Bulgaria became an industrialized country, but it is not sure whether the industrialization was successful.*

Key words: *“Kremikovtzi” MC, industrialization, socialism, Bulgaria.*

I. Въведение

Дебатът за възможността в условията на социализма да се осъществи рационално икономическо изчисление и на неговата основа да се организира стопанският живот е с десетилетна давност. Основните опоненти на социалистическата организация на икономиката са представителите от Австрийската школа – Лудвиг фон Мизес и Фридрих Хайек. След краха на държавите от Източния блок в началото на 90-те години на XX век и пазарните реформи в Китай (от края на 70-те години) и Индия (от началото на 90-те години) изглеждаше, че историята потвърждава вижданията на Мизес и Хайек.

Социалистическите идеи обаче, със съответните искания за премахване на свободната пазарна икономика, получиха нов гласък с началото на вече отминалата икономическа рецесия през 2007/2008 г. В държавите с не особено успешен преход към пазарна икономика като опозиция на действителността тлее носталгия към социалистическото минало. Тя много често се базира на митовете за доброто старо време, а не на реална представа за основните стопански, институционални, социални и политически характеристики на действителността в условията на развития социализъм. Поне що се отнася до България, разказът за социалистическото минало все още е част от „битката“ за историята, която историци, икономисти и други „интелектуалци“, обвързани материално и/или морално с бившия режим, водят с опитите за обективна и безпристрастна оценка¹.

¹ Като пример за подобна публикация виж **Иванов, Д.** 2004. Консултанти на труда са двама известни историци – Георги Марков и Александър Фол. Те нямат изследователски интереси и публикации в областта на историята на социалистическия режим, а познанията им за същността на стопанската история и икономическите теории са силно ограничени. Това не им пречи от висотата на академичните си позиции да препоръчват разработката, като базирана на фактите „такива, каквито са отразени в официалните документи и статистически справочници от периода 1944–1989 г.“ [**Иванов, Д.** 2004, с. 5]. И двамата консултанти са пределно наясно, че между официалните и

Всичко това предопределя мотивировката за написването на настоящата статия. Основна цел на автора е да се продължат крехките все още опити за академична дискусия по посочените проблеми и в частност по въпросите, свързани с функционирането на социалистическия икономически модел в България². Най-важната институционална характеристика на модела е липсата на частна собственост върху средствата за производство. Последица от тази характеристика е възможността за осъществяване на централизирано планиране на икономическото развитие от страна на партията държава. По този начин българското стопанство се насочва така, както прецени управляващата комунистическа партия, която от своя страна безпрекословно следва примера на Съветския съюз.

В статията е направен опит да се разгледа функционирането на най-голямото металургично предприятие в България – Металургичния комбинат (МК) „Кремиковци“³ – през призмата на аргументите на Мизес и Хайек, касаещи стопанската организация на социалистическото общество. Теоретичните концепции и на двамата икономисти се отнасят за цялостната организация и проблемите на социалистическата икономика. С представеното изследване аргументите им се пренасят от макро- на микроноиво. Историческата реконструкция на проблемите и тенденциите в работата на това крупно индустриално предприятие се базира най-вече на архивни документи, които са писани преди 1989 г., по-скоро за вътрешна употреба на партийно-държавното ръководство на страната и на ръководството на комбината⁴.

Хипотезата на автора, която ще се тества чрез анализ на наличната архивна документация, е, че при прочита на историята на МК „Кремиковци“ в светлината на вижданията на „австрийците“ за социалистическата икономика ще намерят потвърждение онези техни аргументи, които са с по-малка степен на абстрактност. Това не отхвърля валидността на по-абстрактните, просто те не се виждат при наблюдение под микроскоп, техните контури се очертават много по-ясно при наблюдение и обобщение на тенденции отвъд границите на едно предприятие.

Структурата и хронологичният обхват на статията са подчинени на нейната цел и на основната авторова хипотеза. Статията е посветена на социалистическата история на „Кремиковци“, т.е. тя започва от края на 50-те и началото на 60-те години на ХХ век и завършва в края на 1989 г. Първата част е теоретичната рамка на изследването. Там са разгледани синтезирано дебатите за социализма с фокус върху приноса на Мизес и Хайек в тях. Втората част е посветена на това какви проблеми виждат и регистрират съвременниците в работата и стопанските резултати на МК „Кремиковци“. В заключението са обобщени основните изводи и се прави преценка на това доколко е потвърдена хипотезата, заложена в началото на статията.

II. Теоретичният дебат за социализма

Още със зараждането на социализма през първата половина на ХІХ век като негова основна характеристика се очертава отхвърлянето на частната собственост върху средствата за производство.

архивните документи на социалистическия, а и на всеки друг режим, има разлика. Поради това не е достатъчно да се преразказват официалните документи, за да се получи смислен и съдържателен разказ за миналото „без идеологически обременени позиции и защита на пропагандни тези“. Защото официалните документи на социалистическия режим са силно натоварени с пропаганда на определена идеология. Очевидно се получава така, че идеологическата обремененост се представя като обективност.

² Вж. напр.: **Иванов, М.** 2008; **Аврамов, Р.** 2008; **Вачков, Д., Иванов, М.** 2008 и др.

³ От създаването си до 1989 г. предприятието е сменяло името си няколко пъти: до 1979 г. е Металургичен комбинат „Кремиковци“, 1979–1982 г. е Стопански металургичен комбинат (СМК) „Кремиковци“, 1982–1986 г. става СМК „Леонид Брежнев“, 1986–1987 г. става МК „Леонид Брежнев“, 1987–1988 г. става Технологичен комбинат „Леонид Брежнев“ и 1988–1989 г. се връща към първоначалното МК „Кремиковци“. С оглед по-голяма яснота в цялото изложение ще се ползва само МК „Кремиковци“, без да се отразяват промените.

⁴ В литературата до този момент на историческото развитие на МК „Кремиковци“ има посветени относително малко и кратки публикации. Сред заглавията, които заслужават да се отбележат, са спомените на Ж. Живков, писани след падането на комунистическия режим [**Живков, Ж.** 1991, с. 58–65] и публикацията на разследващия журналист Хр. Христов, посветена на икономическата катастрофа на социализма [**Христов, Х.** 2007, с. 131–133]. Публикацията на Хр. Христов е базирана на непубликувани документи, свързани с разследването след 1989 г. за икономическата катастрофа на социалистическия режим. Тези документи имат своята стойност, но трябва да се отбележи, че те не датират от времето на социализма и в известен смисъл отразяват мнения, които целят оправдаване или прехвърляне на вината за допуснати грешки на други лица.

Социалистическите теоретици през този период (т.нар. социалисти утописти) изграждат планове за бъдещото социалистическо общество, които се базират на неудовлетвореност от заобикалящата ги действителност и на самоувереността, че могат да предложат адекватни средства за разрешаване на всички проблеми. Тези опити обаче не са изградени върху познаването и разбирането на основните икономически закономерности. Затова и класическата политическа икономия относително лесно и без да прибегва до солидни теоретични доводи отхвърля идеите на социалистите утописти. В общи линии тези доводи се състоят в това, че институционалното устройство, което се гради на липсата на частна собственост върху средствата за производство, ще премахне личния интерес и съответно стимулите за ефективна стопанска дейност [Пенчев, П. 2014]. Така представените аргументи се фокусират върху конкретиката на социалистическата действителност и могат да се определят като аргументи с ниско ниво на абстрактност.

С появата на многобройните теоретични разработки на Карл Маркс и Фридрих Енгелс през втората половина на XIX век опитите за описване на бъдещото социалистическо общество по същество са прекратени. Основната съдържателна характеристика на социализма (отхвърляне на частната собственост върху средствата за производство) се запазва, но вниманието на социалистическите автори се концентрира почти изцяло върху критика на капиталистическия строй. Това прави теоретичният спор относно възможността за реализиране на социалистическо общество доста по-труден, защото Маркс и Енгелс пренасят дебата към най-ясно разграничимите недостатъци на капитализма. Т.е. вместо да се обсъжда социализмът като идея, неговите привърженици прибегват до твърдението „капитализмът е лош“. Неслучайно именно в този период се появява и самият термин „капитализъм“, с който се описва определен исторически етап от развитието на човечеството, базиран на частната собственост, пазара и личните свободи. Идването на социализма се обосновава с действието на „неизбежни“ исторически закони и в този смисъл марксистките доктрини се самоопределят като „научни“. Точно тази версия на социализма в нейното ленинско-сталинско изпълнение се налага в България след 9.09.1944 г. В известно противоречие с Маркс, че социализмът ще се установи в най-развитите капиталистически икономики, българският социалистически модел си поставя ясни девелопменталистички цели. Той обслужва десетилетните опити на различни прослойки от елита на страната за навакване на изоставането от развитите западно- и централноевропейски страни. С концепциите си за приоритетно инвестиране в тежката индустрия като път за преодоляване на скритата безработица и ускорено модернизиране на икономиката ленинско-сталинският модел не е съвсем чужд за българското общество [Марчева, И. 1993, с. 112–113].

По време на Първата световна война обществеността допълнително се убеждава, че държавата може да ръководи икономиката, като налага ограничения или изцяло премахва частната собственост. В края на войната, през 1917 г., болшевиките завземат властта в Русия, а след нейния край е направен опит за установяване на социалистическа власт в Унгария, социалисти управляват за известно време Германия и Австрия.

При тази ситуация теоретичният дебат за социализма придобива актуалност към началото на 20-те години на XX век. Това се дължи на факта, че социализмът на власт става реалност и че политическите аргументи срещу него (демократия, либерализъм, всеобщо избирателно право и т.н.) не са в състояние да му попречат. В края на Първата световна война се появява тезата, че военновременната икономика е доказала възможността централното планиране от страна на държавата да измести пазарния механизъм и свързаните с него периодични икономически кризи [Caldwell, B. 1997]. Като отговор се появяват първите сериозни икономически аргументи, подкрепящи тезата, че социалистическото общество не е в състояние да организира рационално икономиката си. Те са дело на трима икономисти, които работят и публикуват изследванията си почти едновременно и независимо един от друг. Това са Лудвиг фон Мизес [Mises, L. 2012], Борис Бруцкус [Бруцкус, Б. 1921; Brutzkus, B. 1935] и Макс Вебер [Weber, M. 1978]. В обобщен вид аргументите на тримата автори в подкрепа на тезата, че в условията на социализъм не може да се организира рационална икономика, се свеждат до това, че при липсата на частна собственост върху средствата за производство не могат да се установят цените на тези средства. А при липсата на такива цени е невъзможно да се прецени как да се използват ефективно наличните ограничени ресурси, което от своя страна довежда до хаос. И тримата автори достигат до изводите си не на базата на емпирични изследвания, а въз основа на теоретични разсъждения. Според преобладаващото в литературата мнение в публикацията на Мизес могат да се открият в зрял вид

повечето от възраженията срещу възможността за рационално организиране на икономиката при социализма [Steele, D. 1981; Salerno, J., 1990; Rothbard, M. 1991]. Това е и аргументът с най-висока степен на абстрактност в дебата за икономическото изчисление в условията на социализма. Те се базират изцяло на логически конструкции и се основават на хипотезата за глобалното налагане на социализма, при което социалистическата общност няма да има възможност да ползва в икономическите си изчисления цени, „заети“ от общества с пазарна икономика.

През 30-те години на XX век в дебата за социализма се включва и Фр. Хайек. По собствените му думи в ранните си години той проявява интерес към доктрините на марксизма, но не е впечатлен от тях. Определя ги като ненаучни, защото марксизмът така дефинира основните си постановки, че те „по необходимост са истинни и необорими и не казват нищо за света“ [Hayek, F. 1994, с. 49]. Хайек започва критиката си към социализма през 1935 г. [Hayek, F. 1935] като отговор на няколко „предизвикателства“. Сред тях трябва да се посочат: засилващият се интерес сред западните интелектуалци към социалистическото икономическо планиране в СССР, отхвърлянето на твърденията на Мизес въз основа на неокласически математически модели, базирани на идеите на Л. Валрас, че всяка икономика може да бъде формално представена чрез система от уравнения от страна на Х. Дикинсън, и зараждащите се идеи за възможността да се изгради пазарен социализъм. В своя анализ Хайек отхвърля възможностите за централно планиране на социалистическата икономика. По отношение на възможностите за разрешаване на проблемите на социалистическата икономика чрез система от уравнения Хайек сочи, че това е невъзможно поради огромното количество информация, която трябва да се събере и обработи и поради невъзможността (при липса на пазарни цени и въз основа на събраната и обработена информация) ценовият механизъм автоматично да се настройва към промените в търсенето и предлагането. Аргументите на Хайек доразвиват тези на Мизес, но те се отличават с това, че в частта си за информацията тяхното ниво на абстрактност, в сравнение с тези на Мизес, е малко по-ниско. За сметка на това то е по-високо от аргументите на класическата политическа икономия.

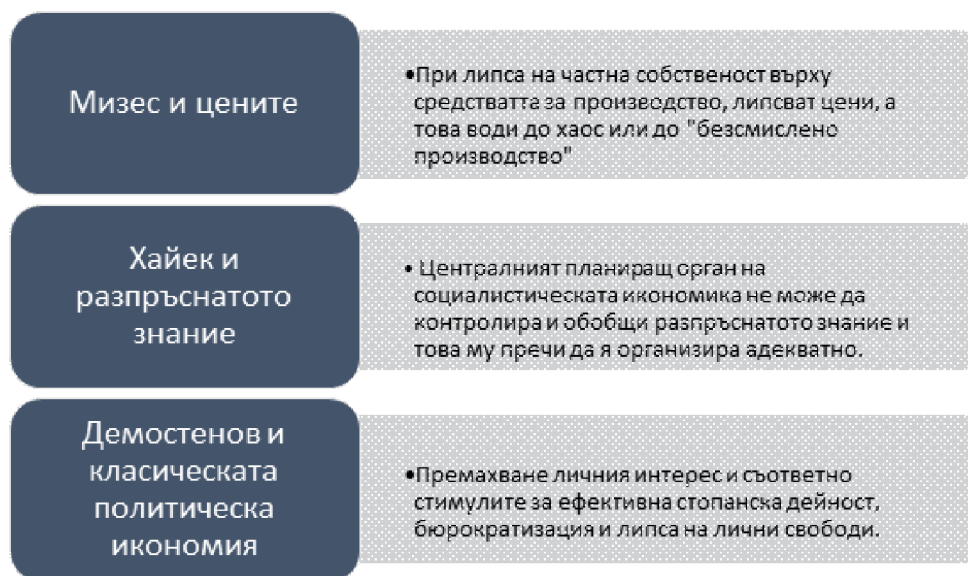
Публикациите на Хайек дават начало на един период от около пет години, когато теоретичните спорове за социализма придобиват най-голяма интензивност. Главни опоненти на тезата за невъзможността за изграждане на рационален социалистически икономически модел стават т.нар. пазарни социалисти Оскар Ланге и Аба Лернер. Освен привърженици на социалистическата идея двамата са добре запознати с теоретичните постановки на неокласическия икономикс и най-вече с набиращите все по-голяма популярност в икономическата наука математически методи. Според тях монополизацията в съвременния капитализъм на практика е премахнала свободната конкуренция и пазарните цени. В социалистическата пазарна икономика, според тезата на Ланге–Лернер, е възможно Централният планов комитет да фиксира цените на средствата за производство, след което мениджърите на предприятията на базата на тези цени ще се ориентират при избора на това какво, колко и с какви средства ще произвеждат. Ако се окаже, че цените, фиксирани от Централния планов комитет, водят до някакви недостатъци (нерационално използване на ресурси, дефицити и др. подобни) по метода „опит–грешка“ те могат и ще се коригират. Така проблемът със собствеността върху средствата за производство се очертава като незначителен детайл от институционалната уредба на икономиката, а пазарът – като ненужен с оглед формирането на цените [Caldwell, B. 1997].

Хайек и Мизес отговарят по различен начин на опонентите си, но и двамата продължават през следващите десетилетия да утвърждават и отстояват виждането си за невъзможността да се организира рационална икономика без частна собственост и пазарни цени. Хайек обръща внимание на ролята на пазара като средство, което помага за преодоляване на проблема с разпръснатото знание. Пазарът отговаря на потребностите на хората, насочва ползването на различните ресурси с оглед на тяхната алтернативна употреба [Hayek, F. 1937]. След това сочи обстоятелството, че премахването на икономическата свобода и преминаването към икономическо планиране от страна на някаква ръководна държавна институция ще доведат до това, че тя „ще контролира разпределението на ограничените средства за всичките ни цели“ [Hayek, F. 1994]. Мизес, без директно да се ангажира в спора с Ланге–Лернер, изтъква на преден план ролята на предприемачите, които могат да действат само в условията на капиталистическо общество, мотивирани от перспективата за печалба и от желанието да избегнат загубите [Мизес, Л. 2011]. Мизес и Хайек продължават да защитават вижданията си и през втората половина на XX век. Така през 1976 г. в т. 2 от произведението си „Право, законодателство и свобода“

Хайек отбелязва, че от самото начало на социалистическото движение изразът „социална справедливост“ е изразявал неговата същност. Според него обаче той може да придобие смисъл само в дирижирана или командна икономика. При това самото искане за социална справедливост, макар и звучачо привлекателно, носи опасни последици за свободата на индивидите. Това се дължи на факта, че искането за социална справедливост увеличава зависимостта на индивидите от държавната власт, която от своя страна, за да изпълни нарастващите желания на различните групи за повече социална справедливост, все повече подчинява личностите под свой контрол [Хайек, Ф. 1998].

През 40-те години на ХХ век теоретичният дебат за социализма не остава незабелязан и от икономистите в България. В своята „Теоретическа политическа икономия“ проф. Симеон Демостенов прави синтезирано изложение на основните аргументи в подкрепа на тезата, че е невъзможно рационално организиране на икономиката в условията на социализма. На първо място, той сочи, че държавният бюрократичен апарат не може да работи с бързината и ефективността на заинтересования от резултатите на стопанската си дейност самостоятелен стопански субект. Посочено е, че при премахването на частната собственост се губят стимулите за активна стопанска дейност, че при липсата на пари и парично пресмятане няма възможност за рационално уреждане на икономиката. С. Демостенов е убеден, че прилагането на икономическото планиране неизбежно ще доведе до премахването на свободата на хората, които ще се превърнат в роби на властта – „Обществената власт, ако пожелае, може да смачка, да унищожи всеки, когото тя смята за нежелателен елемент“ [Демостенов, С. 1946, с. 140].

От гледна точка на теоретичната рамка за анализ на работата на МК „Кремиковци“ аргументите против възможността за организиране на социалистическата икономика са представени във Фиг. 1. Тези с най-висока степен на абстрактност са представени най-отгоре. Подобен тип представяне е схематично в известна степен и не означава, че между отделните икономисти и техните аргументи няма припокриване или взаимно допълване.

Фиг. 1 Обобщение на аргументите за невъзможността да се организира рационално социалистическата икономика

III. МК „Кремиковци“ в светлината на теоретичните постановки на Австрийската школа

Металургичният комбинат „Кремиковци“ е сложна верига от взаимосвързани рудодобивни, производствени, транспортни, административни и други звена. Те се изграждат и модернизират постепенно, но в края на разглеждания период (1989 г.) комбинатът се стои от общо 15 подразделения. По-важните от тях са: Минно-обогатителен комплекс, Коксохимически завод, Металургичен комплекс, Ремонтен комплекс, Транспортно-снабдителен комплекс, Енергиен комплекс, Електронно-изчислителен

център, Предприятие за външнотърговска дейност и т.н. Историята на комбината започва с Постановление на Министерския съвет от септември 1956 г. за развитие на черната металургия и за проектиране на МК „Кремиковци“. Две години по-късно е постигнато споразумение между България и СССР за помощ от съветска страна в строителството на комбината с проектна производствена мощност от 300 000 т. прокат годишно. През 1959 г. проектната мощност е увеличена на 1 000 000 т. прокат [ДА – София, Опис на фонд 1459].

Увеличаването на проектната мощност на бъдещия металургичен комбинат поставя първата сериозна въпросителна около него. В по-късните си спомени Живко Живков, който по време на проектирането заема важни административни длъжности – заместник-председател на Министерския съвет, председател на Държавната планова комисия и др. – твърди, че срещу строителството на голям за мащабите на страната завод е имало опозиция и в средите на самите управляващи в България. Тя е свързана с опасения, че местните ресурси не са достатъчни и не са с подходящи характеристики, че евентуалното транспортиране на вносна желязна руда от пристанище Бургас до Кремиковци би оскъпило прекалено много готовото производство. Отделно от това Живко Живков споменава, че представителите на висшата партийна номенклатура са приемали противопоставянето на проекта „Кремиковци“, като антисъветска позиция, защото цялото оборудване и технологии е предвидено да се доставят от СССР. Поради личното настояване на държавния глава Тодор Живков обаче се пристъпило към строителството [Живков, Ж. 1991, с. 58–65]. В показанията си по дело N 4/1990 г. бившият вече държавен глава твърди, че увеличаването на мощностите е станало под прекия натиск на тогавашния съветски лидер Никита Хрущов. Когато Т. Живков му изяснява първоначалните планове за комбината Хрущов в характерния си циничен стил заявява: „Вие какво искате – да правите чайник или металургичен завод!“⁵. По този начин са били „преодоляни“ българските опасения, че за продукцията на един голям МК няма да има достатъчно пазари в рамките на Съвета за икономическа взаимопомощ, че мощностите на едно огромно за българските мащаби предприятие няма да бъдат напълно натоварени и това ще се отрази негативно на рентабилността му и т.н.

Известната досега архивна документация от края на 50-те и началото на 60-те години на XX век не дава възможност за пълно осветляване на въпроса относно решението за строителство на голямо за българските мащаби индустриално предприятие. На базата на цитираните спомени обаче могат да се направят определени изводи. Никой от авторите на мемоари не се занимава с възможностите за осигуряване на достатъчно и квалифицирана работна ръка, с възможностите да се организират по подходящ начин ритмичните доставки на суровини и т.н. Притесненията идват най-вече от съмненията по въпроса дали комбинатът ще бъде рентабилен. Сами по себе си съмненията по този въпрос в държавното ръководство са напълно основателни. Те са преодоляни по силата на административен натиск, който според двата източника идва от различни места: от държавния глава и неговото просъветско обкръжение или от Съветския съюз. Тези твърдения може и да не си противоречат, а да се допълват взаимно. От гледна точка анализа на функционирането на социалистическата икономика тук може да се допълни вече изградената теоретична конструкция. Очевидно, че дори и когато лидерите на отделни социалистически държави знаят или се съмняват в рентабилността на определена инвестиция, то техните опасения могат да се преодолеят чрез натиск от страна на „големия брат“.

Строителството на МК „Кремиковци“ започва официално на 14 март 1960 г. с първата копка на цеха за метални конструкции. Идеиният проект за комбината е разработен в СССР, съветски специалисти участват и в самото строителство. В следващите години започва откриването на отделни обекти от комбината, но тържественото официално откриване на първите мощности на комбината става на 5 ноември 1963 г. Тогава са пуснати в експлоатация доменна пещ, първата коксова батерия, Ремонтно-механичен завод и Топлоелектрическа централа. Всъщност в следващото десетилетие се откриват непрекъснато нови мощности и звена към комбината за производство на електростомана, конверторна стомана, безшевни тръби, бетонно желязо, студеновалцувана ламарина, ламарина с пластмасово покритие и т.н. С тяхното пускане се предполага, че ще се достигнат пълните производствени мощности на наличното оборудване и съответно ще се достигне до по-голяма рентабилност на комбината [Христов, Х. 2007].

⁵ Цитирано по Христов, Х. 2007, с. 133.

Още преди официалното откриване на комбината висшето партийно и държавно ръководство е информирано за наличието на сериозни проблеми в индустриалното предприятие. На 28 септември 1963 г. председателят на Комитета по химия и металургия изпраща доклад лично до Тодор Живков, който тогава е Първи секретар на ЦК на БКП и Председател на Министерския съвет. В него Живков е информиран, че е необходимо да се внесат промени в плана за Кремиковци, защото са регистрирани закъснения в доставките от СССР, а също и закъснения в строителните работи. Констатирана е и липсата на достатъчно работници за строителството на стоманодобивния цех, която също води до забавянния [ЦДА, ф. 1Б, оп. 19, а.е. 525, л. 1–3].

Почти месец по-късно Т. Живков получава значително по-подробен доклад, подписан от председателя на Държавния комитет за наука и технически прогрес проф. Иван Попов. Авторите на доклада всъщност са няколко души, които са натоварени със задачата да проучат основните проблеми и да дадат предложения за преодоляването им. Още в началото на доклада държавният глава е информиран, че „съществува разрыв между сроковете за въвеждане на отделните мощности на комбината, който ще се отрази неблагоприятно не само върху изпълнението на четвъртата петилетка, но и през първите години на следващата петилетка“ [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 20–2]. Основната последица от различните несъгласувани срокове за доставка и пускане в експлоатация на отделните звена в комбината, според авторите на доклада, ще доведе до производство на „полупродукти“ по тяхното определение. Тези полупродукти от своя страна имат нужда от допълнителна обработка, за да се превърнат в материали, които могат да обслужват нуждите на българското стопанство. Конкретните изчисления на представителите на комисията сочат, че дори и да се приемат съкратени срокове за доставка на производствени мощности от СССР през 1964, 1965 и 1969, 1970 г. ще се появят излишъци от произведен чугун, през 1965 и 1966 г. е предвидено да се появят излишъци от произведена стомана, която има нужда от допълнително преработване, до 1970 г. е предвидено да има излишъци и „полупродукти“ и от други производства на комбината [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 22].

Поради липса на търсене на подобни стоки в социалистическите страни произведените „полупродукти“ би трябвало да се продават на „капиталистическия пазар“. Изчисленията на комисията показват, че само за 1964 г. от износа на чугун МК „Кремиковци“ ще загуби малко над 14,8 милиона лева и ок. 500 000 долара. Приведени са и данни за 1965 и 1966 г., които водят до извода, че този износ е икономически неизгоден, защото генерира загуби. Това именно налага: А) от една страна, забавяне на въвеждането в експлоатация на втора доменна пещ, защото тя ще увеличи неизгодното производство на чугун, чиито цени на външните пазари са ниски и неизгодни за българското стопанство, и Б) от друга страна, ускоряване на строителството на останалите предвидени мощности, за да не се налага готовата „полупродукция“, в частност чугун, но и някои видове стомана и други стоки да се изнасят до по-развити индустриални държави, където да се подложат на необходимата по-нататъшна преработка [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 23–25].

Комисията предвижда, че с постепенното влизане в действие на всички предвидени мощности до към 1970 г. себестойността на продукцията на Кремиковци (чугун, различни видове стомана и др.) ще намалява, но няма да се достигне до предварително планираната. Като една от най-важните причини за високата себестойност на чугуна се сочи „трудната обогатимост на рудата [става въпрос за местната руда – б.м. П.П.], която изисква сложна схема на обогатяване; непредвидените разходи на материали по проекта в резултат на изменения в първоначалната проектна схема, високата цена на горивата, повишения им разход и др.“. Оскъпяването на чугуна от своя страна води до оскъпяване и на произведената стомана, която също надхвърля първоначалната си проектна себестойност [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 27]. Впрочем, цялостният преглед на предвидената себестойност и на изчислената от комисията вероятна себестойност на кремиковската продукция за 1970 г. води комисията до нерадостни изводи: „И проектната себестойност, и изчислената от комисията себестойност за 1970 г. са значително по-високи както от международната цена на капиталистическия пазар в долари, така и от контрактните цени между НРБ и СССР в рубли“ [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 30]. Това ще се отрази негативно върху себестойността на продукцията на останалите отрасли, които зависят от кремиковската стомана – машините, които ще се произвеждат от нея ще бъдат по-скъпи, което ще намали възможностите за евентуална валутна възвръщаемост при техния износ, и т.н.

Свои бележки във връзка с разгледания доклад на комисията дават завеждащият отдел „Планово-финансов“ на ЦК на БКП – Сава Дълбоков, и завеждащият отдел „Промислен“ на ЦК на БКП – П.

Статев. В тях двамата оценяват високо работата, свършена от комисията, изготвила доклада до Т. Живков. Отправят се и някои важни препоръки, като например това, че изчисленията за евентуалните загуби са направени при вариант на съкращаване на сроковете за доставки от СССР, но не са направени такива разчети при евентуално спазване на сроковете. Липсва също така разчет за необходимите държавни дотации за покриване на загубите. Допълнително проучване изисква и въпросът дали строително-монтажните предприятия в България ще са в състояние да завършат необходимите строежи, в случай че сроковете за доставка се променят. Друга забележка към доклада е липсата на проучване за отражението на проблемите в Кремиковци върху останалите отрасли на българската икономика. Очевидната липса на достатъчно суровини и проучвания води представителите на ЦК на БКП до логичен, съобразно времето и настройката на партийните ръководители извод: „... ще бъде правилно да се изучи възможността за по-тясно коопериране със Съветския съюз, особено в отраслите на черната и цветна металургия, енергетиката, където имаме бедни суровини и трудно ще преодолеем производствените от това последици“ [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 14–19].

Явно плановете за индустриализиране на България се осъществяват при ясното съзнание за изключително силната зависимост на изгражданата промишлена база от СССР и без да се предвижда възможността за евентуалното влошаване на отношенията или пък за прекъсване на суровинните доставки от страна на Съветския съюз. Този елемент от изграждането на социалистическата индустрия в България на практика допълва аргументите на „австрийците“ в полза на това, че функционирането на социалистическата икономика ще се изправи пред непреодолими трудности в дългосрочен план. Допълнението идва не от сферата на икономическата теория, а от природните дадености и геополитиката. Държави, които са бедни на природни ресурси, за да се индустриализират по съветски модел, имат нужда от „голям брат“, който да доставя суровини, да осигурява реализация на продукцията и да осигурява изолация от международните пазари. Геополитическите интереси и ориентации на отделните държави в дългосрочен план обаче търпят промени, които могат фактически да унищожат вече създадената индустрия на малките социалистически държави. Индустриализацията на България по същество е базирана на целенасочено избрано и последователно провеждано фактическо изолиране от международните (най-вече капиталистически) пазари и обвързване със СССР. Това предопределя и нейните сериозни проблеми в условията на преход към пазарно стопанство в края на XX век.

От гледна точка на теоретичната рамка и хипотезата на изследването също могат да се направят някои изводи. На първо място, пред българските стопански ръководители не стои с такава острота проблемът с липсата на реални пазарни цени. Те достатъчно ясно знаят състоянието на международните пазари в областта на черната металургия и това им дава основа за предвижданата висока себестойност и загуби от страна на МК „Кремиковци“. В този смисъл концепцията на Мизес все още не може да се приложи цялостно при анализа на работата на едно голямо социалистическо предприятие. Очевидно е все пак, че позоваването на международните пазарни цени потвърждава виждането на Мизес за това, че социалистическите икономики неизбежно ще се нуждаят от пазарни цени. Констатираните разлики в сроковете на пускане на отделните производствени единици и планираното недостигане на проектната себестойност на продукцията на Кремиковци показват, че при неговото планиране е било невъзможно да се събере цялото необходимо знание и за да се превърне то в смислен и стойностен проект за Металургичния комбинат. Тук дори не се стига до ролята на информацията, носена от пазарните цени, а става въпрос за разпръснатото знание относно това как последователно да се построят и открият отделните производствени звена, че да не се трупат производства, които носят основно загуби. То очевидно липсва при планирането на Кремиковския металургичен комбинат.

Докладът на комисията не остава без последствия. В съответствие с направените препоръки от страна на специалистите и на съответните завеждащи отдели в ЦК на БКП на свое заседание, проведено на 31.10. – 1.11. 1963 година, Политбюро на ЦК на БКП взема няколко решения, които се отнасят до МК „Кремиковци“. За да се избегне неефективното използване на наличните в комбината мощности, българската делегация, която води преговори със СССР, е натоварена да подготви предложение за ускоряване на проектирането и доставката на предвидените машини и съоръжения. Ускорено е и проучването за възможно най-ефективното използване на наличните суровини и т.н. На същото това заседание е взето и решението официалното откриване на комбината да стане на 5 ноември същата година [ЦДА, ф. 1Б; оп. 6; а.е. 5304, л. 1–4]. Пускането в експлоатация на нови мощности се превръща

в един от постоянните дефекти при работата на МК „Кремиковци“. Те са констатирани за 1984 и 1985 г. Наред с това е отбелязано и отлагането на ремонтни и възстановителни работи, недостатъчна обезпеченост с резервни части, транспортни затруднения, недостиг на транзитни и фериботни вагони и т.н. [ДА – София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 102, л. 10; а.е. 103, л. 80–81, 121].

През 60-те години на ХХ век документите, които обобщават работата на Кремиковци, разкриват някои системни проблеми, които очевидно не се влияят по никакъв начин от опитите на партийното и държавно ръководство и на ръководителите на предприятието да ги разрешат. Още в началото на 1960 година в Докладна записка до секретаря на ЦК на БКП Начо Папазов е отбелязано, че за навременното въвеждане в експлоатация на пусковите обекти на комбината са необходими 1625 работници, но назначените са едва 925 души. Непривлекателността на работата по строящия се металургичен гигант се дължи на тежките условия на труд, липсата на жилища, неуредения транспорт и др. При това наличната работна ръка има един съществен недостатък – „Ниската квалификация на работниците, заети в механо- и електрооборудването, не може да гарантира нормален пуск и експлоатация на оборудването в конверторния цех“ [ЩДА, ф. 1Б, оп. 44, а.е. 50, л. 12]. Тези проблеми се повтарят почти дословно в друга Докладна записка до Начо Папазов от март 1966 г. Тя е направена като резултат от проведена проверка за състоянието на строителните работи в комбината. На първо място, се констатира, че на „повечето от пусковите обекти е допуснато сериозно изоставане в сравнение с утвърдените графици“. Причините за това положение са оценени като „постоянно действащи“, а сред тях на първо място се сочи липсата на работна ръка и непълноценното използване на наличната. Проверката констатира, че трудовата дисциплина не е на необходимото равнище [ЩДА, ф. 1Б, оп. 44, а.е. 50, л. 1–7]. От края на 60-те години са запазени и няколко Отчета за качеството на продукцията и за нарушенията на технологията и брака в Кремиковци. В тях системно се констатира няколко повтарящи се проблема. Те включват: слаба организация на работата в отделните звена, чести престои, непостоянно качество на чугуна, некачествени суровини, неритмично снабдяване със суровини, като последните се товарят в замърсени вагони, което от своя страна се отразява негативно на качеството и т.н. [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 773, л. 1–22; а.е. 774, л. 1–22; а.е. 775, л. 1–40; а.е. 776, л. 1–11]. В доклада за 1968 г. се отбелязва: „Майсторите и валцърите практически не се интересуват от качеството на метала, който валцуват“ [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 774, л. 15]. Явно предвидените още от класическата политическа икономия проблеми на социалистическия икономически модел, които се дължат на липсата на заинтересованост от страна на работниците, намират своята реализация и в ежедневната работа на МК „Кремиковци“.

Липсата на заинтересованост частично е свързана и със системния недостиг на квалифицирана работна ръка. Той не се отнася само до 60-те години на ХХ век, т.е. не се дължи на факта, че металургията е ново за страната производство и в нейното начало е трудно да се намерят квалифицирани работници. Проблемът си остава и през 70-те години, когато броят на заетите в комбината надхвърля 20 000 души. През 1972 г. в Анализ на резултатите от дейността на МК „Кремиковци“ е отбелязано наличието на множество аварии и престои на техниката, които се дължат на занижена дисциплина и лична отговорност, а също и на „недостатъчна и несъответстваща квалификация на много работници за работните места, на които са назначени“ [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 528, л. 56–57]. Неправилната експлоатация и лошото поддържане на оборудването, липсата на кадри и произтичащата от това висока аварийност и загуби са констатирани и през 1975 г. Това налага ползването на труда на войници от строителни и железопътни войски, а също и на затворници [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 532, л. 24, 32, 40, 48 и др.].

Техният документално установен брой за 1975 и 1976 г. – съответно 735 и 521 души – е неголям на фона на огромния брой заети в предприятието. Въпреки всичко използването на войници и затворници, което по същество е принудителен труд, е показателно за невъзможността да се осигури работна ръка и за склонността на организаторите на социалистическата икономика да прибегват до насилие. Загубите не са само икономически, за период от няколко години са известни и смъртните случаи, предизвикани от аварии в предприятието. Те са обобщени в **Таблица 1**.

Таблица 1.

Брой на производствените инциденти и на смъртните случаи в МК „Кремиковци“ за периода 1972–1976 г.

Година	1972 г.	1973 г.	1974 г.	1975 г.	1976 г.
Брой на инцидентите	422	430	489	504	497
в това число смъртни	1	5	8	4	5

Източник: ДА – София, ф. 1459, а.е. 530, л. 86; а.е. 532, л. 107

Допълнителна илюстрация на проблемите с набирането на работна ръка е високата степен на текучество, т.е. краткото задържане на работниците в предприятието. Така за 1972 г. процентът на текучество е 18,1. Той търпи известни промени през следващите години, но така и не се разрешава до 1989 г. Например в Доклад-анализ за стопанската дейност и икономическото състояние на комбината за 1983 г. се сочи, че през годината са напуснали общо 3194 души, от които 2735 работници. Като най-голям е дялът на напусналите със стаж от 1 година [ДА – София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 101, л. 124.]. Същото се отнася и до квалификацията на работниците, която през 1989 г. отново се оценява като незадоволителна, като причините за това си остават: високото текучество, тежките условия на труд, високият производствен травматизъм, неуредени социално-битови условия и т.н. [ДА – София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 104, л. 11].

Как се съотнася този хроничен недостатък в Кремиковци към предвижданите от Мизес, Хайек и Демостенов проблеми пред социалистическия стопански модел? Очевидно, че при липсата на съответната мотивация за съвместна работа няма достатъчно желаещи да работят. Липсата на мотивация също така води и до липса на желание за усвояване и прилагане в практиката на нови знания, които да подпомогнат неговото функциониране. В този смисъл тук може да видим на много ниско ниво предвидения от Хайек проблем с невъзможността да се обобщи или използва от ръководителите в социалистическата икономика наличното разпръснато знание и информация. Действителността в социалистическата икономика се оказва такава, че много често знанието не е просто разпръснато, а несъществуващо.

Показателни за състоянието на МК „Кремиковци“ са финансовите резултати от неговата работа. Обобщени сведения за това на базата на наличните архиви съществуват за периодите 1972–1976 и 1981–1988 г. Още в доклада от 1963 г. беше отбелязано, че поради несинхронизираното пускане и непълното натоварване на мощностите МК трупа различни загуби. През 1972 г. в обобщаващия анализ за резултатите от дейността на комбината е отбелязано, че има известно подобрение на финансовото му положение, без обаче да са ликвидирани напълно финансовите затруднения [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 528, л. 91]. На следващата година отново се отбелязва тежкото финансово състояние на комбината. Посочени са и основните източници на затрудненията. Сред тях трябва да се отбележи твърдението, че ръстът на работната заплата изпреварва производителността на труда. Не е изпълнен планът за постъпления от реализация на готова продукция и планът за печалбите. Като сериозен проблем, който предизвиква финансови затруднения, се сочи и свръхнормативното натрупване на материали и ценности, които се ползват за поддръжка и ремонт на съоръженията. По този начин се затварят средства, които са необходими за текущи плащания на комбината. Любопитно е обаче обяснението за натрупването на подобни ценности: „непознаване напълно [курсивът мой – П.П.] действителните нужди на комбината и доставка на отделни видове количества, по-големи от необходимите“ [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 529, л. 92]. Явно дори между хората, които са отговорни за снабдяването и за попълването на запасите с материали и суровини, липсва координация и познаване на пълните нужди на комбината. За пореден път виждаме реализирано в практиката предвиждането на Хайек за невъзможността в условията дори на едно социалистическо предприятие да се концентрира и да се управлява правилно цялата необходима информация.

През 1974 г. финансовото състояние на Кремиковци достига критична точка. Очакваното снижаване на себестойността на продукцията не се случва. Натрупват се преразходи на материални ресурси (влагане в отделните производства на повече суровини), непланирани загуби, в които влизат

глоби за просрочени плащания, неустойки по договори и т.н. Само от регистрираните през годината 1410 аварии комбинатът губи ок. 5,3 милиона лева. Самите аварии намаляват възможността за провеждане на планови ремонти, защото персоналът, който трябва да ги извършва, е зает с отстраняването на аварирани агрегати и машини. Непровеждането на планови ремонти от своя страна води до увеличаване на аварията и така се влиза в своеобразен омагьосан кръг. Най-забележителното за 1974 г. обаче е изявлението, че през първото и последното тримесечие на годината комбинатът е в състояние на неплатежоспособност [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 530, л. 54]. Финансовите проблеми на комбината остават и през 1975 г., когато общата стойност на произведената продукция е ок. 550 млн лева, но от продажбата ѝ са получени 528 млн. лева. За наличието на нереализирана продукция имат своя принос „повишените изисквания към качеството на металите на международния пазар“, към които българският производител очевидно не може да се приспособи. Отделно от това продължават старите проблеми с аварии, несвоевременно провеждане на ремонти, слаба организационно-техническа дисциплина и др. [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 531, л. 4, 12, 76, 83]. През 1976 г. към финансовите проблеми на комбината се прибавят и „неотзивчивостта“ на БНБ към исканията на комбината за кредити, надвнесените суми към държавния бюджет, ползването на оборотни средства за погасяване на дългове към клиенти на предприятието и т.н. Това налага пряката намеса на финансовия министър Б. Белчев и на генералния директор на ДСО „Черна металургия“. В наличните документи не е спомената конкретната насока на тяхната намеса, но се отбелязва, че благодарение на нея комбинатът успява да излезе от „финансовите затруднения и многомесечната неплатежоспособност“ [ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 532, л. 91]. Явно за периода от 1974 до края на 1976 г. комбинатът се намира в състояние, което е близко да фалита, а държавната помощ за избягване на финансовите проблеми може да се отнесе към т.нар. меки бюджетни ограничения [Корнай, Я. 1996, с. 143–147]. При тях държавата намира средства – през облекчено данъчно облагане, субсидии, кредити при по-изгодни от стандартните условия и т.н. – чрез които спасява закъсали държавни фирми.

Държавната помощ не се оказва особено ефективна. Свидетелство за това е фактът, че през 80-те години на XX век МК „Кремиковци“ отново изпада в тежко финансово състояние. Първите данни за това са от 1981 и 1982 г. В годишния Доклад за стопанската дейност и икономическото състояние на комбината за 1981 г. е отбелязано, че той „бе целогодишно във финансово затруднение и влошена платежоспособност“ [ДА – София, ф. 1459, оп. 5, а.е. 120, л. 3]. Същото е състоянието и за 1982 г. [ДА – София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 102, л. 6]. В същите документи са посочени и източниците на финансовите затруднения. Принципно те не се отличават особено от причините, които водят до проблеми през предходното десетилетие, макар че могат да се открият и някои нови елементи. Сред традиционните вече проблеми на комбината може да се отбележат високата аварийност и несвоевременното въвеждане в експлоатация на нови мощности, забавянето на мероприятия по реконструкция и модернизация, недостатъчна обезпеченост с резервни части и работна сила. Това прави производството на комбината твърде скъпо и през 1981 г. загубите от износ на продукция надхвърлят 140 млн. лева. Особено големи са загубите от износ по т.нар. 2-ро направление, т.е. към страните с пазарна икономика, където цените са ниски спрямо тези на „Кремиковци“. Загубите частично са покрити със субсидия от държавния бюджет на стойност ок. 115 млн. лева. Видимо е, че държавната субсидия не успява да компенсира всички загуби и ок. 25 милиона лева остават за сметка на предприятието [ДА – София, ф. 1459, оп. 5, а.е. 120, 12–14, 54].

Трайното влошаване на финансовото състояние на комбината отново вкарва в действие меките бюджетни ограничения от страна на държавата. На 8 октомври 1982 г. влиза в сила 158-мо постановление на Министерския съвет, по силата на което са отложени плащания към БНБ по погашения на лихви и заеми за капитални вложения, предвидено е бюджетно финансиране (а не от средствата на предприятието) на някои от новите капитални вложения, предвидени са кредити за внос на суровини и т.н. [ДА – София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 101, л. 134–135]. Посочените мерки на постановлението са временни и частично стабилизират финансовото положение на „Кремиковци“ за 1983 и 1984 г. Стабилизацията обаче не е пълна, защото през 1983 г. финансовите доходи на комбината за фонд „Работна заплата“ не достигат и това налага държавата да ги субсидира с 9 329 000 лева [ДА – София, ф. 1459, оп. 5, а.е. 120, л. 137; а.е. 103, л. 12].

От 1985 г. 158-мо постановление вече не е в сила и това веднага се отразява отрицателно на финансовото състояние на „Кремиковци“. Комбинатът отново получава субсидии за фонд „Работна

заплата“. Освен това държавата субсидира износа и други дейности, определени като ниско рентабилни. За същата година се отбелязва, че централно въведените нови, по-високи цени на електроенергията, горивата, питейната вода и услугите водят до това, че МК „Кремиковци“ от печеливш се превръща в губещ⁶. Сведенията за лошото финансово състояние на предприятието продължават през целия период до 1989 г. Те очевидно са системни и не могат да се преодолеят с различните форми на държавна подкрепа и едва ли би трябвало да се отдават единствено на персоналните качества на ръководителите на предприятието⁷.

В края на 80-те години документите, които се отнасят за дейността на предприятието, вече сочат, че неговата материално-техническа база е морално остаряла и силно амортизирана [ДА–София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 43, л.1–6]. Дълговете продължават да се натрупват и те не позволяват както обновяване на наличната техника, така и желаното от партийното и държавно ръководство на страната самофинансиране.

Финансовите проблеми на МК „Кремиковци“ от 70-те и 80-те години на ХХ век фокусират в себе си много от принципните недостатъци на работата му. Те могат да се обобщят като производство на скъпа и некачествена продукция, липса на възможност за реформиране на дейността на предприятието, постепенно остаряване и амортизиране на производствените мощности, организационни и технически недостатъци.

Анализирана през призмата на Австрийската икономическа школа и нейните принципни постановки за невъзможността да се организира рационално икономическо производство в условията на социализма, финансовата история на „Кремиковци“ отново показва, че информация за реалните пазарни цени на производството не липсва. Това, което прави впечатление обаче, е, че организацията в предприятието и в държавата не може да се промени адекватно на пазарните цени, такива каквито се срещат в капиталистическите пазари и дори към административно определените цени на вътрешния пазар в страната. Сякаш липсват знанието, уменията и импулсът да се осъществи болезнено, но неизбежно реформиране на социалистическия металургичен мастодонт. В крайна сметка набраната инерция, непрекъснатата държавна помощ в условията на меки бюджетни ограничения, липсата на отговорни собственици, които да се стремят към печалба още по времето на социалистическия режим, поставят „Кремиковци“ в положение, което по същество гарантира неговия фалит. Който всъщност е въпрос на време и желание на държавата да удължи агонията му.

IV. Заключение бележки

Една въображаема разходка на Лудвиг фон Мизес и Фридрих Хайек в МК „Кремиковци“ вероятно би била интересна на двамата видни икономисти, но видяното в никакъв случай не би ги учудило. Аргументите с висока степен на абстрактност – най-вече тези на Мизес – остават невидими на нивото на едно конкретно предприятие. За сметка на това вижданията на Хайек, на представителите на класическата политическа икономия и на Симеон Демостенов намират своето потвърждение в ежедневието стопански живот на металургичния комбинат още преди неговото официално откриване през 1963 г. и до последния ден на социалистическия режим през 1989 г.

Синтезираният преглед на стопанската дейност на „Кремиковци“ през периода на социализма разкрива добре познати, но умишлено или не забравяни характеристики на българската социалистическа икономика. Не всички заети в нея са мошеници или опортюнисти, които се стремят да уредят живота си, съобразно характеристиките на страната и времето, в което живеят. Недостатъците, които се идентифицираха в „Кремиковци“, са системни, а не са свързани толкова с личните качества на

⁶ ДА – София, ф. 1459, оп. 3, а.е. 528, л. 137; а.е. 103, л. 82–83, 97, 125, 130. Това е първото споменаване в наличните архивни документи за превръщането на комбината от печеливш в губещ. Доколко може да се оцени като печеливш в предните години, при наличието на държавни субсидии и други държавни помощи, е спорно, но очевидно в случая дори държавните помощи не са в състояние да помогнат за стабилизирането и за генерирането на някаква (дори и фиктивна) печалба. През 1987 г. в Доклад от главния директор на комбината Г. Харизанов и секретаря на КК на БКП в предприятието М. Дойков до Народното събрание също се отбелязва превръщането на комбината от печеливш в губещ [ДА – София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 43, л. 1–6].

⁷ Както е направено в резултатите от проверката на Комитета за държавен и народен контрол за дейността на предприятието за 1984–1987 г. Там вината за непълното използване на мощностите, за ниското качество на продукцията и свързаното с това лошо финансово положение на комбината е хвърлена най-вече върху бившия главен директор Лазар Минтов и върху съответните заместник-директори [ДА–София, ф. 1459, оп. 6, а.е. 52, л. 46].

хората, които са работили в отделните производства. МК „Кремиковци“ е събирателен образ на стопанската действителност в България през епохата на социализма и е показателен за възможностите и резултатите от държавно осъществената индустриализация на страната. Да, България се превръща в индустриална страна, но въпросът дали си заслужаваше цената, която се плати за социалистическата индустриализация, продължава да стои с пълна сила.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници:

ДА – София, фонд 1459, оп. 3, 5, 6.

ЦДА, фонд 1 Б, оп. 6, 19, 44.

Публикации:

Аврамов, Р. 2008 – Румен Аврамов. Пари и де/стабилизация в България 1948–1989. София, 2008. [Rumen Avramov. Pari i de/stabilizatsia v Balgaria 1948–1989. Sofia, 2008.]

Бруцкус, Б. 1921 – Борис Бруцкус. Проблемы народного хозяйства при социалистическом строе. – Экономист, 1921, кн. 1–3. [Boris Brutzkus Problemy narodnogo khozaystvo pri sotsialisticheskom stroe. – Ekonomist, 1921, kn. 1–3.]

Вачков Д., Иванов, М. 2008 – Даниел Вачков и Мартин Иванов. Българският външен дълг 1944–1989. Банкрутът на комунистическата икономика. София, 2008. [Daniel Vachkov i Martin Ivanov. Balgarskiyat vanshen dalg 1944–1989. Bankrutat na komunisticheskata ikonomika. Sofia, 2008.]

Демостенов, С. 1946 – Симеон Демостенов. Теоретическа политическа икономия. Част първа: Увод в теоретическата политическа икономия. Част втора: Учение за производството. 3 издание, София, 1946. [Simeon Demostenov. Teoreticheska politicheska ikonomia. Chast parva: Uvod v teoreticheskata politicheska ikonomia. Chast vtora: Uchenie za proizvodstvoto. 3 izdanie, Sofia, 1946.]

Живков, Ж. 1991 – Живко Живков. Кръглата маса на Политбюро. София, 1991. [Zhivko Zhivkov. Kraglata masa na Politbyuro. Sofia, 1991.]

Иванов, Д. 2004 – Димитър Иванов (съставител). От Девети до Десети. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Издателство „Захарий Стоянов“, 2004. [Dimitar Ivanov (sastavitel). Ot Deveti do Deseti. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, Izdatelstvo „Zahariy Stoyanov“, 2004.]

Иванов, М. 2008 – Мартин Иванов. Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм 1963–1989. София, 2008. [Martin Ivanov Reformatorstvo bez reformi. Politicheska ikonomia na balgarskia komunizam 1963–1989. Sofia, 2008.]

Корнай, Я. 1996 – Янош Корнай. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма. София, 1996. [Yanosh Kornay. Sotsialisticheskata sistema. Politicheska ikonomia na komunizma. Sofia, 1996.]

Марчева, И. 1993 – Илияна Марчева. Индустриалната политика в България. – В: Страници от българската история (събития, размисли, личности), т. 2. София, 1993. [Iliyana Marcheva. Industrialnata politika v Balgaria. – V: Stranitsi ot balgarskata istoria (sabitia, razmisli, lichnosti), t. 2. Sofia, 1993.]

Мизес, Л. 2011 – Лудвиг фон Мизес. Човешкото действие. Трактат по икономика. София, 2011. [Ludvig fon Mizes. Choveshkoto deystvie. Traktat po ikonomika. Sofia, 2011.]

Пенчев, П. 2014 – Пенчо Пенчев. Борис Бруцкус и теоретичният дебат за социализма. – Икономически и социални алтернативи, брой 2, 2014, 111–128. [Pencho Penchev. Boris Brutzkus i teoretichniyat debat za sotsializma. – Ikonomicheski i sotsialni alternativi, broy 2, 2014, 111–128.]

Хайек, Ф. 1998 – Фридрих фон Хайек. Право, законодателство и свобода. Илюзията за социалната справедливост, т. 2, София, 1998. [Fridrih fon Hayek. Pravo, zakonodatelstvo i svoboda. Ilyuziyata za sotsialnata spravedlivost, t. 2, Sofia, 1998.]

Христов, Х. 2007 – Христо Христов. Тайните фалити на комунизма. Истината за краха на българския социализъм в секретните архива на дело N 4/1990 за икономическата катастрофа. София, 2007. [Hristo Hristov. Tainite faliti na komunizma. Istinata za kraha na balgarskia sotsializam v sekretnite arhiva na delo N 4/1990 za ikonomicheskata katastrofa. Sofia, 2007.]

Brutzkus, B. 1935 – B. Brutzkus. Economic Planning in Soviet Russia. With a Foreword by F. A. Hayek. London: George Routledge & Sons LTD, 1935.

Caldwell, B. 1997 – Bruce Caldwell. Hayek and Socialism. – Journal of Economic Literature, Vol. 35, No. 4, 1997, 1856–1890.

Hayek, F. 1935 – Friedrich von Hayek (ed.). Collectivist Economic Planning. – Critical Studies on the Possibilities of Socialism. London: George Routledge & Sons LTD, 1935.

Hayek, F. 1937 – Friedrich von Hayek. Economics and Knowledge. Economica, New Series, vol. 4, 13 (February 1937).

Hayek, F. 1994 – Friedrich von Hayek. *The Road to Serfdom*. Chicago: The University of Chicago Press, 1994.

Hayek, F. 1994 – Friedrich von Hayek. *An Autobiographical Dialogue*. Liberty Fund, Indianapolis, 1994.

Mises, L. 2012 – Ludwig von Mises. *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn: Alabama, Ludwig von Mises Institute, 2012.

Rothbard, M. 1991 – Murray Rothbard. *The end of Socialism and the Calculation Debate Revisited*. – *The Review of Austrian Economics*, vol. 5, issue 2, 1991, 51–76.

Salerno, J. 1990 – Joseph Salerno. *Postscript: Why a Socialist Economy Is ‘Impossible’*. – In: Ludwig von Mises, *Economic Calculation in the Socialist Commonwealth*. Auburn, Ala.: Praxeology Press, 1990, 51–71.

Steele, D. 1981 – D. Steele. *Posing the Problem: The Impossibility of Economic Calculation under Socialism* – *The Journal of Libertarian Studies*, V, 1, 1981, 7–22.

Weber, M. 1978 – Max Weber. *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*. University of California Press, 1978.

Съкращения

ДА – София – Държавен архив – София.

ЦДА – Централен държавен архив – София.